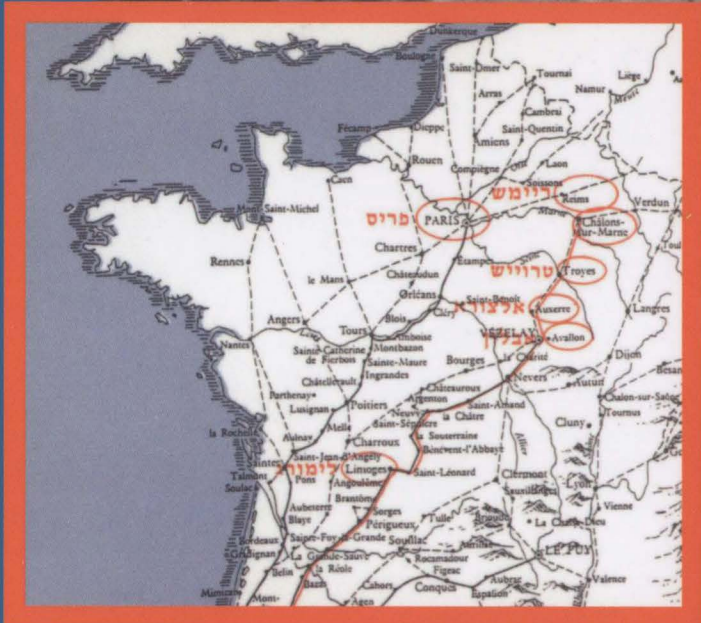

UNIVERSITY
LIBRARY
CAMBRIDGE

שו"ת במקור היסטורי חיים סולוביץ'יק

שו"ת במקור היסטורי

שז"ת כמקור היסטורי

חיים סלוביצ'יק

האוניברסיטה העברית
החוג לתולדות עם ישראל

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

ירושלים • תשנ"א — 1990

ליעקב ב"ץ

שהבניסני בשערי תשובות

מחקר זה נעשה במרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן-ציון דינור
במסגרת סדרת המחקרים על ההיסטוריוגרפיה היהודית
בסיוע קרן הזכרון לתרבות יהודית

הספר יצא לאור בסיוע קרן לואיס ומינה אפשטיין
של האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
מסת"ב 6-063-227-965

עיצוב והפקה: פני – תשנ"א
סדר צילום והדפסה: דפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים
לוחות אופסט: ש' שני

תוכן העניינים

8	רשימת צילומים
11	פתח־דבר
14	מבוא
16	הקדמה
	א. תשובת רבינו משולם — "תשובות גאונים קדמונים" —
28	סימן קכ"ב.
	ב. תשובת רבינו משולם — "תשובות גאונים קדמונים" —
31	סימן קכ"ה.
	ג. תשובת רבינו משולם — "תשובות גאונים קדמונים" — סימן קל"ה,
33	"גנזי שכטר" (חלק ב') עמוד 274.
	ד. תשובות רבינו משולם — "תשובות גאונים קדמונים" — סימן קנ"א
38	וסימן קמ"א, "גנזי שכטר" (חלק ב') עמודים 215–216, 209.
	ה. תשובת רבינו גרשום "מאור הגולה" —
46	"תשובות חכמי צרפת ולותיר" — סימן צ"ז.
	ו. תשובת ר' יוסף טוב־עלם — "תשובות מהר"מ בר' ברוך"
54	(דפוס פראג־בודפשט) — סימן תתקמ"א.
	ז. תשובת ר' יוסף טוב־עלם — "תשובות מהר"מ בר' ברוך"
66	(דפוס לבוב) — סימן תכ"ג.
77	ח. תשובת ר' יוסף טוב־עלם — "תשובות בעלי התוספות" — פרק א.
	ט. תשובת ר' יהודה בר' מאיר הכהן ור' אלעזר בר' יצחק —
87	"ספר כל־בו" — סימן קמ"ב.
107	י. תשובת רש"י — "תשובות רש"י" — סימן רמ"ז.
127	אחרית דבר.
129	נספח. תשובת רבינו משולם — "גנזי שכטר" (חלק ב) עמוד 276.

רשימת צילומים

- צילום 1: שער הספר "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום א1: שער הספר "תשובות חכמי צרפת ולותיר".
- צילום ב1: הסכמות לספר "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום ג1: קטע מהקדמתו של ש"ר לספר "תשובות גאונים קדמונים" (עמ' א, ב).
- צילום ד1: עמוד ראשון מתוך ההקדמה הגרמנית לספר "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום ה1: שלושה עמודים מתוך "תשובות הגאונים" מאת י"נ אפשטיין.
- צילום ו1: סימן קמ"ג מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום ז1: הגהות אפשטיין לתשובה קמ"ג.
- צילום ח1: צילום התשובה מכ"י ברלין 160.
- צילום ט2: סימן קכ"ב מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום י3: סימן קכ"ה מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום יא4: סימן קל"ה מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום יב4: "גנזי שכטר", חלק ב, עמ' 274.
- צילום יג4: תוכן דיני ממונות בספר תשובות הרגמ"ה.
- צילום יד4: תוכן דיני ממונות בספר תשובות רש"י.
- צילום יו4: תוכן דיני ממונות בספר תשובות מהר"מ (פראג-בודפשט).
- צילום יז5: סימן קנ"א מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום יח5: "גנזי שכטר", חלק ב, עמ' 215–216.
- צילום יט6: סימן קמ"א מתוך "תשובות גאונים קדמונים".
- צילום יא6: "גנזי שכטר", חלק ב, עמ' 209.
- צילום יב7: "תשובות חכמי צרפת ולותיר" – סימן צ"ז.
- צילום יג7: סימן רנ"ז מתוך "מרדכי" – בבא מציעא.
- צילום יד7: "מרדכי הגדול".
- צילום יו7: הירחון "חיי עולם" א, עמ' 29–30 (פריס, תרל"ט).
- צילום יז8: תשובות מהר"מ (פראג-בודפשט) סימן תתקמ"א.
- צילום יח8: תשובות מהר"מ דפוס ראשון (פראג) סימן תתקמ"א.
- צילום יט8: "מרדכי" – בבא-בטרא סימן תפ"א.
- צילום יא8: כביש לימוג'.
- צילום יב8: מפה פיזית של חבל שמפניה.
- צילום יג8: גידול גפנים בשמפניה.

- צילום 9: "תשובות מהר"מ" (דפוס לבוב) סימן תכ"ג.
 צילום 9א: מפת צרפת במאה הי"א.
 צילום 9ב: מפת צרפת במאה הי"ב.
 צילום 10: א' איגוס, "תשובות בעלי התוספות" עמ' 39–42, תשובת ריט"ע.
 צילום 10א: הכבישים באיזור ריימס.
 צילום 10ב: הכבישים באיזור טרוייש.
 צילום 10ג: "תשובות מהר"מ" (דפוס פראג) סימן תתק"מ.
 צילום 11: סימן קמ"ב מתוך "כל-בו" (דפוס ראשון איטליה בערך 1490).
 צילום 11א: סימן קמ"ב מתוך "כל-בו" (דפוס קושטא, 1519).
 צילום 11ב: "מגדירחים" א' עמ' 8–10, לבוב תרט"ו (1855).
 צילום 11ג: הקדמת שלזינגר ל"אורחות חיים" עמ' XXII–XXIII.
 צילום 11ד: קטלוג מונטיפיורי, מס' 101.
 צילום 11ה: קטלוג בודלי 2697, מס' 7–8.
 צילום 11ו: שו"ת מהר"ח "אור-זרוע" סימן רכ"ב.
 צילום 12: תשובות רש"י סימן רמ"ז (מהדורת אלפנביין עמ' 288–289).
 צילום 12א: "איסור והיתר", הוצאת פריימן, עמ' 60–61.
 צילום 12ב: "האורה", חלק ב, סימן קל"ט.
 צילום 12ג: "כל בו" סימן קל"א.
 צילום 12ד: "תשובות מהר"מ" (דפוס לבוב) סימן ק"ד.
 צילום 12ה: "מרדכי" – שבועות סימן תשנ"ה.
 צילום 12ו: "תשובות חכמי צרפת ולותיר" סימן כ"ד.
 צילום 12ז: "אוצר-נחמד" לשד"ל, חלק ב, עמ' 178–179.
 צילום 12ח: כ"י מונטיפיורי 98.
 צילום 12ט: שורה מכ"י מונטיפיורי 98 ומ"אוצר נחמד".
 צילום 12י: תשובות רש"י סימן רמ"ז.
 צילום 12יא: כ"י רביניקה 1077.
 צילום 12יב: כ"י קיימברידג' Or. 786 דף 169 ע"ד.
 צילום 12יג: מפת הכבישים בצרפת בימה"ב.
 צילום 13: "גנזי שכטר", חלק ב, עמוד 276.
 צילום 13א: כ"י קיימברידג' (TS 13G3).
 צילום 13ב: מפת העיר ארל.
 צילום 13ג: מפת העיר ארל בימינו.

פתח דבר

זה למעלה מאלפים שנה עם ישראל הוא עם מפוזר בתפוצות שונות – בארבע כנפות הארץ. עד לעת האחרונה, היה העם היהודי עם שחי במסגרת חברה מסורתית, שנאמנותה היתה נתונה לתורה ולאורח חיים דתי.

שני נתונים אלה, התפוצה והדת הצמיחו את ספרות השאלות ותשובות – ספרות השו"ת, שכן מרכזי התורה נמצאו במקומות מסויימים, ואילו חלק גדול של העם היה מפוזר במקומות אחרים. כשעלתה בעיה הלכתית שלחו יהודים את שאלותיהם אל מרכזי התורה. והחכמים, תופשי התורה השיבו תשובותיהם להורות לשואלים את הדרך אשר ילכו בה.

ראשיתה של ספרות השו"ת (בכמות משמעותית) במאה התשיעית לספירה, ואחריתה – מי ישורנה. עד היום הולכת ונמשכת יצירתה במלא התנופה. כמו, למשל, בפעילות המסועפת של הרב עובדיה יוסף, שכרכי תשובותיו הולכים ומתרבים משנה לשנה.

כיום, נאמדת ספרות השו"ת בכשמונת אלפים כרכים (!) והיא משמשת להיסטוריון כמקור לא אכזב להכרת העבר. שכן, היהודים מיעטו בכתיבת ספרי כרוניקות ודברי הימים, ואלה שנכתבו עוסקים במאורעות גדולים וחשובים ובדמויותיהם של יחידים סגולה ולא בעניינים של חיי יום יום. הם מתארים רגעים קריטיים בחיי האומה, אך לא את שגרת החיים של הפרט.

גם נדודי הגלות עצבו את זכרון העבר. היהודים הוגלו מארץ לארץ, מפלך לפלך, ולאורך תקופה ארוכה אף מעיר לעיר, וכל התיישבות היתה ישיבת עראי. דבר זה גרם לכך שלא ימצאו ארכיונים וגנזכים בהם הלכו והצטברו, בלא משים, במשך מאות שנים ערימות של תעודות ושטרות שבאמצעותם ניתן יהיה לשחזר את העבר. ועל כן מי שרוצה ללמוד פרק בחיי יום-יום של יהודים, אם בעניינים אישיים-פרטיים ואם בנושאים בעלי אופי קהילתי או כלכלי חייב לילך אצל ספרות השו"ת. שם, בספרות זו, רשומים ונדונים בהרחבה אותן שאלות של יום יום הנוגעים לאותם עניינים "פעוטים" של הפרט והקהילה בארצות פזוריהם של היהודים.

אלא שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר. התשובות שהגיעו לידינו אינן התשובות שכתבו חכמי ימי הביניים במו ידיהם. להוציא את הרמב"ם, כמעט ולא נשתמרה בידינו שום תשובה מקורית של חכם מחכמי ימי הביניים. הדברים המצויים בידינו הם פרי העתקתם של סופרים. וכל העתקה טומנת בחובה את הסכנות של טעויות, השמטות וכיו"ב.

אלא שעיקר המכשלה אינה בטעויות סופרים אלא בעובדה שהתשובות לא נשתמרו כתעודות היסטוריות אלא כחומר הלכתי, כתקדים משפטי שיאפשר לפוסקים לכוון ולפסוק הלכה לאשורה. מטרת שימורן של התשובות קבעה, לעתים קרובות, את פרצופן. התשובות עברו, לפעמים, עריכה משפטית. עובדות שלא היו רלבנטיות מבחינה הלכתית הושמטו, ואילו עובדות בעלות חשיבות משפטית הובלטו. מבחינה משפטית – צדקו העורכים, ועשו מלאכתם אמונה. אלא שההיסטוריון צריך לדעת מתי מובא לפניו מקרה על כל עובדותיו, ומתי מונחים לפניו רק הנתונים של בעיה משפטית.

זאת ועוד, לעתים רוצה המשיב לא רק לפסוק הלכה, אלא גם לשכנע, לקרב את לבות השואלים לקבל פסיקתו, להשקיט מחלוקת או לחזק ידי צד אחד שנראה בעיניו כראוי לתמיכה. לעתים, כולטת מגמה זו, אך לעתים קרובות סמויה היא מן העין ושזורה בעצם מבנה התשובה ולשונה, ולא קל להבחין בה. שתי מגמות אלה,

המגמה המשפטית והרצון לשכנע, חשובות הן לכשעצמן, ולשתיהן משקל היסטורי, אך חובתו של ההיסטוריון היא להבחין ביניהן, להתייחס לכל אחת בדרך המתאימה לה ובכלים המתאימים לה. נמצא, אפוא, שטעויות (בלתי-מכוונות) של סופרים, עריכה (מכוונת) של עורכים ורב מימדיותן של התשובות מהווים את המכשולים העיקריים בפני מי שרוצה לגבות מן התשובות עדויות היסטוריות.

חוברת זו היא נסיון ראשוני להסיר מכשולים אלה, ולהביא לכך שהקורא בשו"ת יהיה ער ומודע לקיומם של מכשולים אלה.

מאחר והתשובות הן, מעצם טיבן, טכניות, והטכניקה ההלכתית אינה מצויה בהישג ידם של קוראים רבים, בחרתי לעסוק בתשובות מאשכנז במאה האחת-עשרה, לפני שתנועת בעלי התוספות הוסיפה, במאה השתים-עשרה, את מימד הדיאלקטיקה להלכה. הכתיבה והטכניקה המשפטית הן פשוטות, וכך, ניתן להבין הרבה תשובות מן המאה הי"א אחרי הקדמה קצרה. גם העניינים בהם בחרתי לעסוק הם כאלה, שהרקע ההלכתי שלהם הוא פשוט, באופן יחסי.

חוברת זו היא נסיון להעלות על הכתב תרגיל שנתתי באוניברסיטה העברית בשנים תשל"א-תשל"ה¹, התרגיל ניתן והספר נכתב למטרה מתודית. אך בזמן שהרציתי את הדברים, היה בו, בסופו של דבר (תרתי משמע – בשני הפרקים האחרונים שבו) גם משום חידוש בהיסטוריה של התקופה. זאת, כיון שדעתו של יצחק בער אודות שלטון הקהל היתה התפיסה המקובלת על ההיסטוריונים. מאז, בא חברי וידידי הטוב, אברהם גרוסמן, ובהיותו מצויד באותם מקורות שאני השתמשתי בהם, טען, מכח עצמו, את רוב טענותי². בקראי את דבריו משכתי ידי מן הספר, למרות שדרך הצגת הדברים אצלו היתה שונה, באמרי: יהא שכרי בכך שעזרתי לו במקצת, שעה שנתתי לו תשובה בלתי ידועה של רש"י, שהרביתי להשתמש בה בתרגיל, מכתב יד שצילומו טרם הגיע לירושלים. אלא, שבינתיים שבתי וראיתי, שבעיני חוקרים, בעיית דברי השלטון עדיין תלויה ועומדת³. ולכן החלטתי להוציא חוברת זו, בתקוה, שאולי תבוא חוברת זו ותכריע את הכף לטובת עמדת חברי, ויהיה בחוברת זו משום תרומה צנועה להיסטוריה ולא רק לפדגוגיה.

זכיתי בשנים אלה לתלמידים המחכימים את רבם, וחובה נעימה היא לי להודות לכמה מתלמידי בעבר (רובם הם היום עמיתי) – למנחם בן-ששון, לישראל יובל, לגדעון ליבזון ולעדה מימון, על השתתפותם הערה ושאלותיהם החריפות שדרבנו אותי ללבן את העניינים עד לשביעות רצונם.

כמחצית מן הספר נכתבה בשנת תשל"ה בעזרת מענק מקרן התרבות. בדעתי היה לסיימו תוך שנה, ואף הודעתי על כך במאמרי⁴. ברם, בשנת תשל"ה, נקראתי לשמש כדיקן בבית הספר הגבוה ללימודי יהדות של ישיבה אוניברסיטה, ולא עלה בידי לסיים את כתיבת הספר, עד ששהיתי במכון ללימודים מתקדמים בירושלים בשנת תשמ"א. הטקסט נערך אז ע"י מר יוסף אגור, ומאז היה מונח במגירת.

1. ח' סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, אקדמון תשל"ב; ארגון הקהל באשכנז מאה הי"א. אקדמון תשל"ד.

2. "יחסם של חכמי אשכנז של המאה הי"א לשלטון הקהל", המשפט העברי, ב, תשל"ה, עמ' 175-199.

3. למשל: א"א אורבך, בעלי התוספות, (מהדורה מורחבת), ירושלים תשמ"ו, עמ' 534-536.

4. AJS Review 1 (1976) 353, p. 132: "I can only counter that to my mind the received picture of communal organization is in error. Ashkenazic communities were at all times run by the majority principle. This position will be argued in detail in the forthcoming 'She'elot U-Teshuvot Ke-Makor Histori'."

אלה יעמדו על הברכה:
מר יוסף אגור, שאילולא החלטתו הנחושה שספר זה יראה אור ועבודתו
המסורה, היה כתב היד נותר גנוז במגירות שולחני שנים רבות נוספות.
מר צבי יקותיאל, המנהל הכללי של מרכז זלמן שזר והחברה ההיסטורית
הישראלית, אשר יוזמתו הברוכה ודאגתו המסורה איפשרו את הופעתו של ספר זה
בתבניתו המקורית.
וגם יעקב זוסמן ייזכר לטוב.
הספר מוקדש למורי ורבי בחקר תולדות ישראל, פרופ' יעקב כ"ץ, האיש ששנים
רבות הלך יחיד וסלל את הדרך לשימוש מבוקר בשאלות ותשובות כמקור היסטורי.

חיים סולוביצ'יק

ז' ניסן תש"ן

שו"ת כמקור היסטורי

התפוצה של עם ישראל ודתו הן שהצמיחו את ספרות השאלות-ותשובות - ספרות השו"ת. שכן מרכזי התורה נמצאו במקומות מסוימים, ואילו חלק גדול של העם היה מפוזר במקומות אחרים. כשעלתה בעיה הלכתית שלחו יהודים את שאלותיהם אל מרכזי התורה, והחכמים תופשי התורה השיבו תשובותיהם להורות לשואלים את הדרך אשר ילכו בה.

כיום נאמדת ספרות השו"ת בכשמונת אלפים כרכים (!) והיא משמשת להיסטוריון מקור לא אכזב להכרת העבר. בספרות זו רשומות ונדונות בהרחבה אותן שאלות של יום יום הנוגעות לאותם עניינים "פעוטים" של הפרט והקהילה בארצות פזוריהם של היהודים. אלא שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר. התשובות שהגיעו לידינו אינן התשובות שכתבו חכמי ימי הביניים במו ידיהם, וכל העתקה טומנת בחובה את הסכנות של טעויות, השמטות וכיו"ב. אך עיקר המכשלה אינה בטעויות סופרים אלא בעובדה שהתשובות לא נשתמרו כתעודות היסטוריות אלא כחומר הלכתי. התשובות עברו לפעמים עריכה משפטית. עובדות הושמטו ועובדות אחרות הובלטו. זאת ועוד, לעתים רוצה המשיב גם לשכנע, לקרב את לבות השואלים לקבל את פסיקתו, להשקיט מחלוקת או לחזק ידי צד אחד. נמצא אפוא שטעויות (בלתי מכוונות) של סופרים, עריכה (מכוונת) של עורכים ורב-ממדיותן של התשובות הם המכשולים העיקריים בפני מי שרוצה לגבות מן התשובות עדויות היסטוריות.

ספר זה הוא ניסיון ראשוני להסיר מכשולים אלה, ולהביא לכך שהקורא בשו"ת יהיה ער ומודע לקיומם של מכשולים אלה. מאחר שהתשובות הן, מעצם טיבן, טכניות, והטכניקה ההלכתית אינה מצויה בהישג ידם של קוראים רבים, עוסק הספר בתשובות מאשכנז במאה האחת עשרה. הכתיבה - והטכניקה המשפטית פשוטות, וכך ניתן להבין הרבה תשובות מן המאה הי"א אחרי הקדמה קצרה. גם העניינים הנדונים הם כאלה שהרקע ההלכתי שלהם הוא פשוט, באופן יחסי. וכך חש הקורא בקשיים של שימוש בספרות השו"ת כמקור היסטורי ורוכש כלים להתמודד עמם.